

Józef Kałużny (UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie)

ORCID: 0000-0003-0983-4864

Kolekcja dwudziestu czterech matryc drukarskich należących do św. Józefa Bilczewskiego odnaleziona w krakowskim archiwum – znaczenie i problematyka badawcza

DOI:10.25951/13169

STRESZCZENIE

Odnalezione w Archiwum im. Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka dwadzieścia cztery matryce drukarskie nie tylko mają znaczenie archiwalno-muzealne, lecz także stanowią unikatowe źródło pochodzące z prywatnej kolekcji klisz św. Józefa Bilczewskiego. Wobec straty związanej z zaginięciem stu czternastu matryc pochodzących z tego zbioru, konieczne wydaje się opublikowanie ostatniej zachowanej części kolekcji. Matryce te dają niezwykle okazję do źródłowego wsparcia badań nad interdyscyplinarną metodą pracy św. Józefa Bilczewskiego, a szerzej – mają ogromne znaczenie poznawcze, zbliżające nas do metodyki badań historyków sztuki, archeologów, a w końcu i teologów przełomu XIX i XX wieku. Trzeba również podkreślić, że stanowią one ciekawy przykład kolekcji stosunkowo jednorodnej czasowo (lata 1890–1900) i środowiskowo (zasadniczo warsztat Michele’a Danesiego, Rzym), która gromadzi klisze drukarskie prezentujące różne przykłady form drukowych (wkłęsłych, wypukłych, fototypii i heliograviury), czyli może stanowić przyczynek do badań nad historią rozwoju drukarstwa ilustracyjnego.

SŁOWA KLUCZOWE: Archiwum im. Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka, św. Józef Bilczewski, nieznanne źródła, klisza drukarska.

SUMMARY

Unveiling the Significance and Research Challenges of St. Józef Bilczewski's Twenty-Four Printing Plates Discovered in the Krakow Archives

The twenty-four printing matrices found in the Archbishop Eugeniusz Baziak Archive are, apart from their archival and museum value, a unique source coming from the private

collection of St Józef Bilczewski's plates. In view of the loss caused by the disappearance of one hundred and fourteen matrices, it seems necessary to publish the last remaining part of this collection. These matrices provide a source for research into the interdisciplinary method of St Józef Bilczewski's work, while in a broader sense they have a great informative value, bringing us closer to the research methods of historians, archaeologists and finally archaeologists and finally theologians at the turn of the 19th and 20th centuries. It should also be noted that the matrices are an interesting example of a collection that is relatively homogeneous in terms of time (1890–1900) and environment (essentially the workshop of Michele Danesi, Rome) and that contains printing plates with different printing forms (concave, convex, phototype and photogravure), in other words, it can contribute to the study of the history of the development of illustrative printing.

KEYWORDS: Archives of Archbishop Eugeniusz Baziak, St. Józef Bilczewski, unknown sources, printing plate.

Wstęp

Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie (ABK) zgodnie z umową z 19 marca 2012 r., zawartą między metropolitą lwowskim obrządku łacińskiego abp. Mieczysławem Mokrzyckim a ówczesnym rektorem Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (UPJPII) ks. prof. dr. hab. Władysławem Zuziakiem, trafiło jako depozyt do Archiwum UPJPII¹. Od tego momentu rozpoczęła się proces intensywnych prac związanych z konserwacją, katalogowaniem, a także digitalizacją tego archiwum². W wyniku podjętych działań zaczęto stopniowo udostępniać do prac badawczych kolejne zespoły przygotowywanych archiwaliów. Pomimo ogólnej wiedzy, jaką posiadano na temat kolekcji ABK, oczom archiwistów i historyków co jakiś czas ukazywał się „nieznany” – a może raczej zapomniany i do tej pory nieopracowany – dokument źródłowy. Autor opraco-

¹ Losy lwowskiego Archiwum Arcybiskupiego, dzisiejszego Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie (dalej: ABK), zwłaszcza jego dzieje po 1939 r., są tyle barwne, ile dramatyczne. Wielokrotnie przenoszone (Kraków–Lublin–Lubaczów–Kraków), niszczone, dzielone, ostatecznie znalazło miejsce w Archiwum Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, zachowując jednak autonomię: <https://cutt.ly/7wvItAGR> (dostęp: 13.03.2024).

² Digitalizacja wybranych fragmentów zespołu została wykonana w ramach projektu Sakralne Dziedzictwo Małopolski i jest dostępna pod adresem internetowym: <https://sdm.upjp2.edu.pl/obiekty-archiwalne>.

wania już w latach 2009–2012, okresie poprzedzającym przenosiny kolekcji do Archiwum UPJPII³, wielokrotnie trafiał na nieznane dotąd źródła odnoszące się do pracy naukowej św. Józefa Bilczewskiego (1860–1923), zanim w 1901 r. został on arcybiskupem Lwowa i zakończył działalność badawczą.

W 2019 r., w trakcie nadal kontynuowanych w ABK prac katalogowych, gdy kolejna – jedna z ostatnich – partia archiwaliów trafiła po procesie odgrzybiania do pomieszczeń Archiwum przy ul. Bobrzyńskiego 10, archiwista ABK odnalazł w niepozornej drewnianej skrzyneczce umieszczoną pod kilkoma fotografiami kolekcję dwudziestu czterech matryc drukarskich należących do ks. prof. Józefa Bilczewskiego⁴. W 2010 r., podczas kwerendy prowadzonej w ABK, kiedy Archiwum znajdowało się jeszcze w kamienicy przy ul. Kanoniczej 13, odnaleziona została duża ozdobna skrzynia ze stu czternastoma matrycami drukarskimi, należącymi ewidentnie do tej samej kolekcji, co odnalezione 9 lat później materiały. Odkrycia te rzuciły światło na metodę pracy naukowej ks. prof. Józefa Bilczewskiego. Niestety, wspomniana spektakularna kolekcja przypadła w trakcie przenosin archiwum z ul. Kanoniczej 13 do budynku Biblioteki i Archiwum UPJPII przy ul. Bobrzyńskiego 10⁵. W związku z zaginięciem kolekcji stu czternastu matryc jeszcze większego znaczenia nabrały odnalezione niedawno dwadzieścia cztery matryce jako źródło służące analizie procesu badawczego, a nawet – jak się okazuje – planowanych, ale nie ukończonych przez ks. prof. Józefa Bilczewskiego prac naukowych.

³ Tymczasowa lokalizacja archiwum lwowskiego – w kamienicy przy ul. Kanoniczej 13 (1995–2012), choć dogodna ze względu na lokalizację w centrum miasta, była dość nieszczęśliwa ze względu na warunki, w których przechowywano archiwalia. Ciasnota i wysoka wilgotność panująca w średniowiecznych murach na parterze kamienicy, gdzie ulokowane było archiwum, nie sprzyjały stanowi zachowania zbioru, stąd ze wszech miar słuszną była decyzja o przenosinach i całościowej dezynfekcji zbioru podjęta w marcu 2012 r.

⁴ W artykule, w którym omawiana jest przede wszystkim działalność naukowa św. Józefa Bilczewskiego z lat 1884–1900, tytułowanie go ks. profesorem (nie zaś rektorem, arcybiskupem Lwowa czy w końcu świętym, choć tytuły oczywiście mu przysługują) miało na celu podkreślenie faktu jego działalności naukowej.

⁵ Z informacji uzyskanych w trakcie późniejszych poszukiwań wynika, że matryce nie znalazły się w kolekcji przekazanej w ręce abp. Mieczysława Mokrzyckiego, która trafiła do Lwowa, nie ma ich również w depozycie Archiwum Lwowskiego złożonym w Archiwum Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie; J.C. Kałużny, *Św. Józef Bilczewski i jego niezrealizowane badania z zakresu antyku chrześcijańskiego w świetle odnalezionych w Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie materiałów źródłowych. Zarys problematyki, w: Historia i dziedzictwo*, red. R. Tyrała, M. Wolski, J. Kałużny, M. Smith, Kraków 2023, s. 258 nn.

Czym była forma drukowa, nazywana tu potocznie matrycą drukarską, i jakie miała znaczenie dla publikacji naukowych końca XIX wieku

Aby należycie zrozumieć wartość znalezionych w ABK archiwaliów (dwudziestu czterech matryc drukarskich), należy krótko opisać, czym właściwie jest forma drukowa nazywana potocznie matrycą oraz jaką funkcję pełniła ilustracja w publikacjach naukowych końca XIX w. Forma drukowa jest pojęciem dość szerokim, w naszym rozważaniu wystarczy podkreślić, że odnosi się ono do zestawu elementów drukujących i niedrukujących umieszczonych na wspólnym nośniku przystosowanym do przenoszenia w procesie drukowania farby na papier⁶. Dodać należy, że w tym przypadku forma drukowa (matryca drukarska) składa się dwóch części: elementu drukującego umieszczonego na metalowej płytce (kliszy⁷) oraz elementu niedrukującego, czyli zasadniczo drewnianego klocka z przytwierdzoną do niego za pomocą gwoździków wzmiankowaną metalową kliszą. W przypadku omawianych dwudziestu czterech matryc spotykamy się z formą drukową wypukłą (il. 1, 2) i światłodrukową (fototypią – il. 3, 4)⁸.

Pod koniec XIX w. coraz większe znaczenie w publikacjach naukowych, zwłaszcza tych, dla których podstawą analizy były dzieła sztuki, architektura, a w naszym przypadku archeologia i ikonografia, zaczęły mieć ilustracje. W związku z tym coraz intensywniej zaczęto pracować nad poprawą wierności odwzorowania źródła. Stosowano już nie tylko przerysy – odręczne kopie malowideł lub innych zabytków, publikowane z wykorzystaniem prostych rozwiązań litograficznych. Wraz z pojawieniem się fotografii zaczęto używać wierniejszych, „fotograficznych” sposobów oddania pełnego bogactwa zabytku w publikacjach naukowych, zwłaszcza tych, w których źródłem analizy stawał się materiał ikonograficzny. Ograniczenia techniczne były dla wydawców ogromnym wyzwaniem, jednak możliwość uzyskania materiału ilustracyjnego wyższej jakości przyczyniła się do przyspieszenia postępu w tej dziedzinie⁹. Jeśli w XVIII w. pojawiła się nowożytna litografia¹⁰,

⁶ J. Hoppe, H. Janowski, *Forma drukowana*, w: *Współczesne polskie drukarstwo i grafika książki*, red. B. Kleszczyński, K. Racinowski, Wrocław 1982, s. 87–90.

⁷ H. Janowski, *Klisza*, w: *Współczesne polskie drukarstwo*, s. 122.

⁸ J. Hoppe, H. Janowski, *Forma drukowana*, s. 87–88; A. Nowak, *Z lamusa poligrafii – światłodruk*, <https://naszemiasto.pl/z-lamusa-poligrafii-swiatlodruk/ar/c13-4418080> (dostęp: 4.12.2023).

⁹ J. Galewski, *Uczeń-drukarz: podręcznik dla uczeni-drukarzy*, Bydgoszcz 1929, s. 118 n.

¹⁰ H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1987, s. 191–206, 317–318; A. Nowak, *Z lamusa fotografii – litografia*, <https://naszemiasto.pl/z-lamusa-poligrafii-litografia/ar/c13-4418082> (dostęp: 22.11.2023).

to już wiek później – w latach osiemdziesiątych XIX w., wsparta fotografią, wprowadzona została heliograwiura¹¹. W uproszczeniu można powiedzieć, że ta ostatnia technika fotochemicznie przenosiła negatyw fotografii na metalową płytkę światłoczułą, stąd jej nazwa: klisza drukarska¹². Heliograwiura zrewolucjonizowała jakość publikowanych ilustracji, które osiągnęły poziom druku „fotograficznego” (il. 10, 13).

Dobrej jakości ilustracje nabierały ogromnego znaczenia w publikacjach naukowych końca XIX w., zwłaszcza w kontekście coraz dynamiczniej rozwijających się badań związanych z dziejami estetyki, sztuki oraz archeologii. Ta ostatnia dyscyplina, na początku zarezerwowana dla bogatych pasjonatów, już od drugiej połowy XIX w. szybko się wyodrębniła, stając się samodzielną dziedziną badawczą. W powyższym kontekście prace prowadzone nad dziejami Kościoła otrzymały nowe narzędzia, jakimi były właśnie badania nad materialnym dziedzictwem Kościoła. Badania te otrzymały wówczas nawet własną nazwę; określano je mianem tzw. teologii monumentów¹³. Teologia ta opierała się na pracach związanych z analizą najstarszych materialnych źródeł archeologicznych, epigraficznych czy w końcu ikonograficznych. W związku z tym źródła te były w coraz większym zakresie wykorzystywane do badań nad czynnikami wpływającymi na kształtowanie się liturgii, sfery kultycznej lub dogmatycznej Kościoła antycznego. Uzupełniały one istotne braki występujące w źródłach pisanych¹⁴. Niestety w początkowym okresie istnienia tzw. teologia monumentalna (a właściwie wyniki jej badań) była mocno zdeterminowana przez wyznanie badacza. Przynależność konfesyjna brała górę nad krytyczną analizą źródeł: zależnie od tego, czy prace prowadzili teolodzy protestancy czy katolicy, rezultaty ich badań zależały od wstępnych oczekiwań¹⁵.

¹¹ J. Książek, *Heliograwiura*, w: *Współczesne polskie drukarstwo*, s. 107–108.

¹² W 1874 r. pojawiła się fotografia, wkrótce zaczęto używać fotograficznych negatywów do nanoszenia ilustracji na płytę metalową, aby wykorzystać ją jako matrycę drukarską; A. Nowak, *Z lamusa fotografii – litografia*, <https://naszemiasto.pl/z-lamusa-poligrafii-cynkografia/ar/c13-4418088> (dostęp 22.11.2023).

¹³ W. Bałus, *Teoria i praktyka sztuki sakralnej w okresie pontyfikatu abp. Józefa Bilczewskiego*, w: *Błogosławiony Józef Bilczewski arcybiskup metropolita lwowski obrządku łacińskiego*, red. J. Wołczański, Kraków 2002 („Studia do dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 16), s. 55 nn.

¹⁴ F. Pipper, *Einleitung in die Monumentale Theologie*, Gotha 1867.

¹⁵ Krytyczne studium historii Kościoła rodziło się w kontekście nabrzmiewającego po Soborze Watykańskim I (1869–1870) sporu pomiędzy środowiskiem protestanckich i katolickich badaczy dziejów Kościoła. Uchwalona konstytucja dogmatyczna *Pastor aeternus* oraz ogłoszony dogmat o nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności sprawiły, że naukowcy chrześcijańscy wszystkich nurtów i konfesji zaczęli szukać argumentów za

Krytyczne podejście do analizy źródeł w dziedzinie historii Kościoła było dopiero wypracowywane przez m.in. prof. Adolfa Harnacka (1851–1930, protestant) i ks. prof. Louisa Duchesne'a (1843–1922, katolik). Podobnie było z najbardziej interesującą nas analizą krytyczną dziedzictwa materialnego; prace w tej dziedzinie prowadzili m.in. prof. Ferdynand Piper (1811–1889, protestant) czy prof. Edmond-Frédéric Le Blant (1818–1897, katolik). W zakresie archeologii katakumbowej czynił to mentor ks. Józefa Bilczewskiego – Giovanni Battista de Rossi (1822–1894, katolik). Od tego ostatniego krakowski kapłan uczył się krytycznego podejścia do źródeł archeologicznych¹⁶. Analiza miała być prowadzona tak, aby nie determinowały jej żadne wcześniejsze założenia czy uwarunkowania konfesyjne. Kluczem do niej miało być niezależne krytyczne studium źródłowe, uwzględniające m.in. czynniki takie jak chociażby czas i miejsce powstania monumentu, stan jego zachowania, przeznaczenie etc.¹⁷ Zresztą ks. prof. Józef Wilpert (1857–1933)¹⁸ – archeolog nietolerujący „konfesyjnego wykorzystywania” monumentów katakumbowych – nie raz upominał w korespondencji krakowskiego kolegę, prosząc go o unikanie nadinterpretacji w komentarzach źródeł ikonograficznych, jak zwykł pisać: „w interesie Księdza pracy”¹⁹.

Wobec powyższego nietrudno się domyślić, że prace teologów zajmujących się dziejami Kościoła i kształtowaniem się jego dogmatów (zob. badania prowadzone przez ks. Józefa Bilczewskiego) siłą rzeczy musiały opierać się na dziedzictwie materialnym. Każdy badacz, który pod koniec XIX w. miał zamiar wykorzystać teologię monumentów – katakumbowe dziedzictwo materialne, które stawało się

lub przeciw tym twierdzeniom, także, a może zwłaszcza, w teologii monumentów. Nawet środowisko historyków katolickich było podzielone; przeciw dogmatowi występowali historycy niemieccy z ekskomunikowanym ks. Johannem Döllingerem (1799–1890) na czele. J.I. Döllinger, *The Pope and the Council*, London 1869.

¹⁶ J.C. Kałużny, *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności chrześcijańskiej w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885–1900*, Kraków–Lwów 2015, s. 166n.

¹⁷ Przyglądając się pracom powyższych badaczy, można zauważyć, że do krytycznych i obiektywnych badań było im jeszcze bardzo daleko, jednak na owe czasy były to prace przełomowe pod względem krytyki historycznej; tamże, s. 114–115.

¹⁸ Ks. Józef Bilczewski nawiązał znajomość z ks. J. Wilpertem podczas rzymskich studiów (1886–1888). W kolejnych latach znajomość ta przerodziła się w przyjaźń, owocującą naukowymi kontaktami i licznymi dyskursami prowadzonymi również drogą korespondencyjną; J.C. Kałużny, *Relacja księdza Józefa Bilczewskiego z księdzem Józefem Wilpertem w świetle nieznannej korespondencji z lat 1889–1900*, w: *Sympozyja kazimierskie poświęcone kulturze późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. 7, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak, A. Głowa, Lublin 2010, s. 281–297.

¹⁹ ABK, b. sygn. Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900; List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Rzym 1896.

argumentem w dyskusji naukowej – musiał do swych prac dołączyć ilustracje. Podobnie jak cytowano i komentowano teksty pisarzy wczesnochrześcijańskich, którzy „zabierali” głos w dyspucie, tak w przypadku powoływania się na źródła dziedzictwa materialnego niezbędne wydawało się przywołanie ich wyobrażenia w formie ilustracji, których jakość, rozumianych jako wierna kopia oryginału, musiała być na jak najwyższym poziomie.

Dlaczego ilustracje w publikacjach naukowych końca XIX wieku były tak istotne – *exemplum* księdza profesora Józefa Bilczewskiego

Po studiach teologicznych w Krakowie i święceniach kapłańskich, które przyjął w 1884 r., ks. Józef Bilczewski podjął pracę w parafii św. Bartłomieja w Mogile i równolegle rozpoczął studia doktoranckie. Po roku został wysłany przez bp. Albina Dunajewskiego (1879–1894) do Wiednia, aby w Instytucie św. Augustyna sfinalizować je doktoratem. W październiku 1886 r. powrócił do Krakowa z tytułem doktora teologii i bardzo dobrą opinią Rady Wydziału Instytutu Teologicznego Uniwersytetu Wiedeńskiego²⁰. Niemal natychmiast – 17 listopada 1886 r. – został wysłany na dalsze studia specjalistyczne z dogmatyki do Rzymu. Właśnie w Wiecznym Mieście, jak wspominał: „obok uczęszczania na wykłady nasunęła mi się od pierwszej mej wycieczki do katakumb praca nowa, której od grudnia r. 1886 poświęcam dziennie godzin kilka. Jest to studium monumentów katakumbowych”. Choć już wcześniej dostrzegalne było u ks. Józefa Bilczewskiego zainteresowanie antykem i początkami Kościoła²¹, to właśnie w okresie rzymskim stało się ono prawdziwą pasją młodego badacza. W znacznym stopniu przyczynił się do tego jego rzymski mentor i mistrz Giovanni Batista de Rossi (1822–1894), a uczeń de Rossiego, zaledwie trzy lata starszy od ks. Bilczewskiego polskojęzyczny kapłan ze Śląska, ks. Józef Wilpert stał się jego przewodnikiem nie tylko po katakumbach, lecz także po świecie archeologii chrześcijańskiej²².

W 1888 roku ks. Józef Bilczewski wrócił z Rzymu, a jego specjalistyczne studia z dogmatyki zyskały nowy profil badawczy, o silnie interdyscyplinarnym

²⁰ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Pers. A 36, Teczka Personalna ks. Józefa Bilczewskiego z Kurii Metropolitalnej w Krakowie: *Testimonium kadry profesorskiej Instytutu św. Augustyna w Wiedniu*, 20 października 1886.

²¹ J.C. Kałużny, *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności*, s. 29 nn.

²² J. Kałużny, *Relacja księdza Józefa Bilczewskiego*, s. 281 nn.

charakterze. Od tego momentu bowiem dzielił naukowe zainteresowania pomiędzy teologię dogmatyczną a archeologię chrześcijańską wspieraną przez historię Kościoła, łącząc te dyscypliny w swojej pracy. Jak wiadomo, nie był on pierwszym badaczem, który wspierał się źródłami materialnymi (teologia monumentów), aby wzbogacić bazę źródłową dla teologii dogmatycznej. Oryginalność jego prac polegała na równoważeniu źródeł historycznych, patrystycznych i teologicznych w celu uzyskania jak najpełniejszego obrazu analizowanego zagadnienia. Na polskim gruncie stał się zdecydowanym prekursorem takich badań, czego doskonałym przykładem były jego prace naukowe, poczynając od *Archeologii chrześcijańskiej wobec historii Kościoła i dogmatu*²³, na *Nowych aktach do historii prześladowań i praktyk pokutnych* kończąc²⁴.

Jak zostało powiedziane, pod koniec XIX w. w publikacjach ks. Józefa Bilczewskiego pojawiły się dobrej jakości ilustracje. Proces ich przygotowywania wymagał spełnienia wielu warunków, wśród których na pierwsze miejsce wysuwała się jakość przygotowanej matrycy. Zatem jeśli już planowano ilustracje do książki, zwłaszcza w heliograviurze, starano się zlecać ich przygotowanie jak najlepszym warsztatom drukarskim. Ksiądz Józef Bilczewski zdecydowaną większość klisz (ponad 80% zidentyfikowanego zbioru)²⁵ zamówił u zaufanego rzymskiego fototypa Michele'a Danesiego (pieczęć znamionowa Danesiego występuje na drewnianej części kliszy – il. 4, 20)²⁶. Był to warsztat, z którym na stałe współpracował rzymski kolega ks. Józefa Bilczewskiego ks. Józef Wilpert; z jego to właśnie pomocy w przygotowaniu materiałów ilustracyjnych wielokrotnie korzystał. Ksiądz Wilpert znany był ze szczególnej dokładności w odtwarzaniu pierwowzorów w swoich publikacjach. Ksiądz Bilczewski do tego stopnia zachwycił się tablicami zamieszczonymi w książce rzymskiego kolegi²⁷,

²³ J. Bilczewski, *Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu*, Kraków 1890.

²⁴ J. Bilczewski, *Nowe akta do historii prześladowań i praktyk pokutnych*, Lwów 1900.

²⁵ Mowa o całej kolekcji św. Józefa Bilczewskiego, a zatem o stu czterechdziesięciu niezachowanych, ale sfotografowanych kliszach, oraz dwudziestu czterech zachowanych w ABK i omawianych w niniejszym opracowaniu.

²⁶ Michele Danesi przygotowywał nie tylko klisze, lecz także odbitki – karty tablic, które następnie przesyłał ks. Józefowi Bilczewskiemu (J. Bilczewski, *Archeologia*, tabl. I–II; J. Bilczewski, *Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych, epigraficznych*, Kraków 1898, tabl. I.); J.C. Kałużny, *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności*, s. 96.

²⁷ Mowa o monografii: J. Wilpert, *Principienfragen der christlichen Archäologie mit bes. Berücksichtigung der „Forschungen“ von Schultze, Hasenclever und Achelis*, Freiburg in Br. 1889, tabl. I, II.

że za wszelką cenę starał się pozyskać środki na włączenie tego typu ilustracji – tablic w heliograviurze – do swojej publikacji. W liście do ks. Józefa Wilperta odnotował:

Po otrzymaniu listu od Łaskawego Księdza pojechałem zaraz do Krakowa do Księdza Pawlickiego²⁸, by się z nim porozumieć co do liczby egzemplarzy. Gdy powiedział, że 500 odbić trzeba – telegrafowałem Kochanemu Księdzu, że przyjmuję najchętniej Jego propozycję. Przekonany jestem, że wypadnie najlepiej pod okiem i dykcją Łaskawego Księdza²⁹.

W 1890 r. wydrukowanie dwóch tablic po pięćset sztuk każda, do których wykonania potrzebowano pięciu klisz drukarskich, kosztowało ks. Józefa Bilczewskiego 125–130 franków³⁰. Była to suma jego kilkumiesięcznego uposażenia jako katechety w Gimnazjum św. Anny, w którym wówczas uczył. Jednak, jak można się domyślić, umieszczane w książce osobne karty z tablicami w heliograviurze miały nie tylko dużą wartość naukową i poznawczą, lecz były także niezwykle atrakcyjnym dodatkiem do publikacji³¹. Można oczywiście zapytać, dlaczego ks. Józef Bilczewski starał się za wszelką cenę skorzystać z rzymskich kontaktów, skoro w Krakowie działało w owym czasie kilka dobrych drukarni radzących sobie z nowoczesną litografią i heliograviurą (choć z tą ostatnią już nieco gorzej). Jako przykład może służyć Drukarnia Władysława Ludwika Anczyca i Spółki, w której przecież ks. Józef Bilczewski wydrukował swoją monografię (*Archeologia*). Jeśli chodzi o druk ilustracji, mógł skorzystać z nowatorskich technik warsztatu Władysława Bartynowskiego, który choć pasjonat numizatyki i antykwariusz z powołania, prowadził warsztat fototypii świetnie radzący sobie z przygotowywaniem tablic³². Wydaje się, że za rzymskim

²⁸ Ks. prof. Stefan Pawlicki CR (1839–1916) był wówczas dziekanem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

²⁹ Archivio del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, List Józefa Bilczewskiego do ks. Józefa Wilperta, Kraków 24 czerwca [1889 r.], sygn. A17, ff. 176–177.

³⁰ ABK, Listy kierowane do ks. Józefa Bilczewskiego przed rokiem 1900: List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Wiedeń 10 lipca 1889, b. sygn.

³¹ Zamieszczane w publikacjach ilustracje były na tyle istotnym dodatkiem, że informowano o tym fakcie na stronie tytułowej: „Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu przez Ks. Dr. Józefa Bilczewskiego. Z ośmioma ilustracjami w tekście i dwiema tablicami”; J. Bilczewski, *Archeologia*, s. III.

³² K. Pawłowska, *Od drukowania rycin przez faksymilowanie starodruków do bartynotypii numizmatów, czyli o pasjach i pracach Władysława Bartynowskiego*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” R. 67, 2022, s. 85–101.

warsztatem Michele'a Danesiego przemawiały dwa argumenty. Pierwszym była możliwość skorzystania z oryginalnych rzymskich źródeł ikonograficznych czy epigraficznych, które fotografowano i nanoszono na klisze drukarskie na miejscu. Druga kwestia to pomoc, jakiej na miejscu udzielał mu w procesie przygotowania matryc i tablic ks. Józef Wilpert, który nie tylko ułatwiał dostęp do fotografowanych źródeł, lecz także potrafił skrzętnie zadbać o jakość przygotowywanych ilustracji.

Ilustracje zamieszczane w publikacjach ks. Józefa Bilczewskiego służyły celom poznawczym, ale przede wszystkim naukowo-badawczym. W związku z tym jakość klisz, a w konsekwencji tablic, musiała być nienaganna. Skoro zaś krytyczna analiza źródeł stała się istotnym narzędziem pracy badawczej krakowskiego kapłana, nie mógł sobie pozwolić na nieoddające szczegółów wyobrażenia źródeł materialnych. Ilustracja stawała się w zastępstwie niedostępnego monumentu źródłem, które poddawane było szczegółowej analizie. Dlatego o jakość i wierność oryginałowi bezwzględnie zabiegał pomagający w przygotowaniach ilustracji ks. Józef Wilpert, który nie raz utyskiwał w listach do ks. Bilczewskiego na „przekłamania”, jakie znalazł w ilustracjach: „Dzisiaj pójdzie do Księdza kilka z moich kolejnych tablic. Żadna z nich nie wygląda tak, jak powinny wyjść w druku ostatecznym. Madonna z św. Pryscylli oraz głowa Xs [Chrystusa] z św. Piotra i Marcelina są zbyt czerwone, gołębnica zbyt niebieska etc.”³³.

Odnośnie do przygotowywanych w Wiecznym Mieście pod okiem ks. Wilperta klisz drukarskich i tablic dla ks. Bilczewskiego rzymski archeolog pisał do niego: „Danesi prześle mi w niedługim czasie próbki, ja z kolei prześlę je [mu] z powrotem z informacjami dotyczącymi korekt”³⁴ i dodawał: „gdy tylko otrzymam ostateczne kopie [...] bezzwłocznie dostarczę Księdzu do wglądu”³⁵.

Z powyższej korespondencji łatwo wywnioskować, że tak dla ks. Józefa Bilczewskiego, jak i dla ks. Józefa Wilperta jakość ilustracji była niezmiernie istotna, co częstokroć wymagało nanoszenia licznych poprawek. Ilustracja nie tylko miała zadowolić odbiorcę pod względem formalnym (wiernością odwzorowania oryginału) czy estetycznym (właściwymi proporcjami, kolorystyką i jakością kopii), lecz także co istotniejsze, musiała spełniać warunek bycia „źródłem” w zastępstwie oryginału. Należy pamiętać, że był to okres, gdy pomiędzy środowi-

³³ ABK, Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900: List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Rzym 14 lipca 1899, b. sygn.

³⁴ Tamże, Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900: List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Wiedeń 10 lipca 1889, b. sygn.

³⁵ Tamże.

skiem protestanckich i katolickich badaczy antyku chrześcijańskiego dochodziło do ostrych sporów o zasadność ogłoszonych na Soborze Watykańskim I prawd wiary, zwłaszcza dogmatu o nieomylności papieża. Nie zaskakuje w związku z tym fakt, że również dla ks. Wilperta, a następnie jego młodszego kolegi ks. Bilczewskiego, teologa zajmującego się badaniami nad kształtowaniem się dogmatów w historii Kościoła, ilustracje wczesnochrześcijańskich zabytków stały się istotnym argumentem w historyczno-teologicznej dyskusji³⁶. Już pierwsza publikacja ks. Józefa Bilczewskiego (*Archeologia*) wyrażała nie tylko jego ówczesne zainteresowania badawcze, lecz także była głosem w toczącej się wówczas dyskusji naukowej, w której on, teolog dogmatyk, instynktownie szukał wsparcia w materiale źródłowym pochodzącym z archeologii chrześcijańskiej³⁷. Po ukazaniu się publikacji można było liczyć na dyskusję związaną z opublikowanymi źródłami w kontekście wspomnianych sporów historyczno-dogmatycznych, odwołujących się właśnie do źródeł ikonograficznych, zwłaszcza epigrafiki i fresku katakumbowego.

Podsumowanie

W tym miejscu można by przedstawić przykłady wielu badaczy stosujących na przełomie XIX i XX w. ilustracje źródła materialnego *ipso facto* jako źródła. Chociażby przywoływaną wcześniej postać ks. Józefa Wilperta, który był bezsprzecznie jednym z najbardziej reprezentatywnych pod tym względem badaczy. Naukowiec ten ostro skrytykował jakość publikowanych do tej pory przerysów wczesnochrześcijańskich źródeł materialnych, częstokroć stanowiących jedynie

³⁶ Polemiczne publikacje J. Wilperta z tego okresu to m.in.: *Principienfragen der christlichen Archäologie mit bes. Berücksichtigung der „Forschungen“, von Schultze, Hasenclever und Achelis*, Freiburg in Br. 1889, tabl. I, II; *Nochmals Principienfragen der christlichen Archäologie. Kritik einer protes tantischen Antwort auf römische Angriffe*, Rom 1890.

³⁷ Ks. prof. M. Starowieyski, pochylając się nad działalnością naukową ks. prof. J. Bilczewskiego, napisał: „jako taki doceniał znaczenie danych archeologii chrześcijańskiej, a więc zarówno źródeł epigraficznych, jak i ikonograficznych jako *fons theologiae* i *locus theologicus* na równi ze źródłami piśmienniczymi. I tę metodę Bilczewski konsekwentnie stosował w swoich pracach. Był więc Bilczewski prorokiem niezrozumianym ani przez siebie współczesnych, ani przez współczesną teologię, która jeszcze nie dorosła do wykorzystania prac Bilczewskiego”; M. Starowieyski, *Ks. profesor Józef Bilczewski – uczony*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2002, t. 15, s. 152.

luźne nawiązanie do wzorca. W konsekwencji zaczął przygotowywać własne, coraz doskonalszej jakości ilustracje, wobec których pozostawał krytyczny. Czuł jednak niedosyt, zamieszczając jedynie pojedyncze ich przykłady we własnych artykułach czy pomniejszych monografiach. W konsekwencji rozpoczął gigantyczną pracę nad możliwie kompletnym zaprezentowaniem całości chrześcijańskich źródeł materialnych znajdujących się w Rzymie. W jego pracowni zaczęły powstawać wspaniałe katalogi fresków katakumbowych, sarkofagów, a w końcu również mozaik i fresków z kościołów rzymskich³⁸.

Jednak ze względu na fakt, że prezentowany materiał źródłowy: kolekcja dwudziestu czterech matryc drukarskich, należał do ks. prof. Józefa Bilczewskiego, to właśnie jego działania naukowe, a zwłaszcza metoda wykorzystania zilustrowanych źródeł, stały się podstawą rozważania w drugiej części artykułu. Ich istotą było zaprezentowanie pewnego przełomowego działania, jakim było pod koniec XIX w. zastosowanie ilustracji źródła materialnego *ipso facto* jako podstawę do dyskursu na temat tegoż źródła. Dziś omawianie źródła materialnego na bazie ilustracji wydaje się oczywiste, zwłaszcza gdy stosuje się fotografię wysokiej jakości, skan czy wręcz odwzorowanie zabytku w trójwymiarowym obrazie, ale mówiąc o dziewiętnastowiecznych działaniach, stoimy u początków tego procesu. Należy sobie zdać sprawę, że przełomowe w środowisku naukowym było wówczas samo uznanie ilustracji odwzorowującej źródło za taką, która ma realnie prawo je reprezentować. W drugiej połowie XIX w., gdy coraz istotniejsza w badaniach historycznych była krytyka źródła, starano się wprowadzić bardziej zaawansowane działania graficzno-drukarskie, zmierzające do poprawy jakości odwzorowania źródła, które musiało spełnić wymogi krytyki historycznej tego czasu. W związku z tym doskonałym przyczynkiem do badań nad kształtowaniem się powyższego procesu jest poniżej zaprezentowana kolekcja dwudziestu czterech matryc drukarskich, stanowiących własność ks. prof. Józefa Bilczewskiego. Trzeba bowiem przyznać, że późniejszy święty jako jeden z pierwszych badaczy w Polsce wykorzystywał w naukowym historyczno-dogmatycznym dyskursie archeologiczne źródło materialne (w postaci fresku czy epigrafiki). Co w tym miejscu znacznie istotniejsze, w pełni uznał wartość zastosowanej w publikacji ilustracji źródła jako pełnoprawnej podstawy do jego analizy.

³⁸ J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben Roms*, vol. 1–2, Freiburg im Br. 1903; tenże, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom 4–13 Jh.*, t. 1–2, Freiburg im Br. 1916; tenże, *I sarcofagi Cristiani Antichi*, t. 1–3, Città del Vaticano 1929–1936.

A N E K S

Kolekcja dwudziestu czterech matryc drukarskich (klisz)
odnaleziona w Archiwum im. Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka

W poniższej tabeli matryce zostały opisane i uporządkowane pod względem możliwości identyfikacji zabytku oraz stanu zachowania. Liczba porządkowa stanowi jednocześnie numer ilustracji przedstawiającej poszczególne matryce (il. 1–25). Opis każdej z matryc uwzględnia: treść przedstawionej na kliszy ilustracji, wymiary matrycy, stan jej zachowania oraz odsyłacz do ilustracji książkowej, która została wykonana przy jej wykorzystaniu. Za możliwość publikacji dziękuję dyrektorowi ABK p. Sebastianowi Wojnowskiemu, a za odnalezienie i udostępnienie matryc archiwistce p. Alicji Kawie.

Tabela 1. Kolekcja 24 matryc drukarskich (klisz) odnaleziona w Archiwum im. Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka

Nr il.	Przedstawienie znajdujące się na kliszy	Wymiary form drukarskich w cm szer. × wys. × grub. 2,2 ^a	Posiadane adnotacje, sygnatury występujące na drewnianej bazie formy drukarskiej	Stan zachowania: kliszy; drewnianego klocka	Miejsce publikacji prezentowanej na kliszy ilustracji
1	2	3	4	5	6
1	epitafium: kotwica, dwie ryby, napis	12,3 × 3,0	brak	dobry; b. dobry	brak
2	epitafium: gołębicą z gałązką oliwną i ryba, katakumby Pryscylli	9,2 × 2,1	brak	dobry; dobry	<i>Archeologia</i> , s. 156, fig. 4
3	fresk: cubiculum z balaskami	5,5 × 8,5	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
4	sarkofag: tzw. sarkofag z via Salaria	19,3 × 9,2	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
5	graffiti z Palatyn: <i>Aleksamenos cebet Teu</i>	9,2 × 2,1	Vien	dobry; dobry	<i>Archeologia</i> , s. 25, fig. 1
6	sarkofag – detal: wyprowadzenie wody ze skały i pojmanie św. Piotra	8,6 × 5,6	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak

1	2	3	4	5	6
7	fresk: scena – wędkarz i wyprowadzenie wody ze skały (Piotr lub Mojżesz?)	15,4 × 5,5	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
8	lampka oliwna, krzyż monogramatyczny, z Porto	9,8 × 5,8	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 193, fig. 30
9	sarkofag – detal: tzw. dolny fryz sarkofag Juniusa Bassusa	15,8 × 3,3	brak widocznych napisów	słaby; dobry	<i>Archeologia</i> , s. 142, fig. 2
10	sarkofag: tzw. sarkofag Juniusa Bassusa	16,6 × 9,1	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
11	napis na kamieniu Pektoriusza	10,8 × 10,01	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; słaby	<i>Eucharystia</i> , s. 254, fig. 45 <i>Obrazy</i> , s. 21, fig. 13 ^b
12	rzeźba św. Piotra Watykan	7,5 × 11,6	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
13	sarkofag – detal: tzw. laterański	16,6 × 12,4	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak
14	epitafium: IXOYC	7,4 × 7,2	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; b. dobry	brak
15	skrzynekczka z kości słoniowej Muzeum w Livorno, konsekracja?	16,0 × 4,5	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 180, fig. 17
16	sarkofag: sarkofag z Bresci: Daniel między lwami	8,8 × 6,4	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 200, fig. 35
17	epitafium: <i>Sarbatia que vixit...</i>	8,5 × 2,4	wyciśnięty napis: Danesi Roma	słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 198, fig. 34
18	fresk: wiele scen, uczta, katakumba z Aleksandrii (wg Rossiego)	16,5 × 3,6	wyciśnięty napis: Wien	b. słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 176, fig. 15

1	2	3	4	5	6
19	fresk: scena uczty, Irene da calda, katakumba Piotra i Marcelina	12,2 × 8,8	wyciśnięty napis: Danesi Roma	b. słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 206, fig. 40
20	fresk: cud rozmnożenia – <i>arcosolium</i> , krypta „owcza”, katakumba Kaliksta	9,7 × 5,5	Pieczęć: Tutti i Clichés dello Stabilimento Danesi sono NICHELATI (sic!) wyciśnięty napis: Danesi Roma	b. słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 179, fig. 16
21	sarkofag – detal: pokłon trzech mędrców	5,4 × 6,4	wyciśnięty napis: Danesi Roma	b. dobry; b. dobry	brak
22	fresk: plafon „naczynie mleczne”, katakumba Piotra i Marcelina (za Wilpert)	10,1 × 5,4	wyciśnięty napis: Danesi Roma	b. słaby; słaby	<i>Eucharystia</i> , s. 202, fig. 38
23	sarkofag – detal: uczta, chrzest	13,0 × 4,8	brak	słaby; dobry	<i>Eucharystia</i> , s. 182, fig. 19
24	sarkofag: Chrystus Pasterz i dwunastu apostołów	15,5 × 4,5	wyciśnięty napis: Danesi Roma	dobry; b. dobry	brak

^a Grubość matrycy jest raczej stała: 20-milimetrowa drewniana baza i około 2-milimetrowa metalowa klisza. Istnieją niewielkie – 1-milimetrowe – wahania, uzależnione od rodzaju użytej techniki drukarskiej, czyli zastosowanej formy drukowej.

^b J. Bilczewski, *Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich*, Lwów 1913.

Ilustracje

Il. 1. Epitafium: kotwica, dwie ryby, napis

Il. 2. Epitafium: gołębica z gałązką oliwną i ryba, katakumby Pryscyli

Il. 3. Fresk: cubiculum z balaskami

Il. 4. Sarkofag: tzw. sarkofag z via Salaria

Il. 5. Graffiti z Palatyn: Aleksamenos cebet Teu

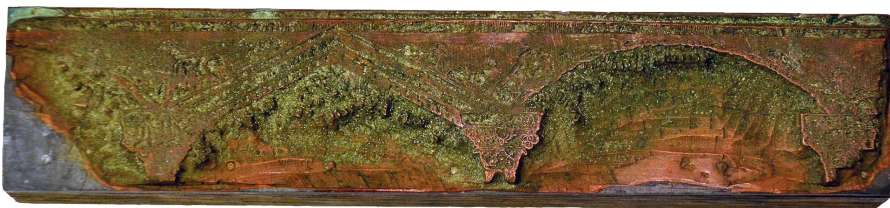
Il. 6. Sarkofag – detal: wyprowadzenie wody ze skały i pojmanie św. Piotra

Il. 7. Fresk: scena wędkarzy i wyprowadzenie wody ze skały (Piotr lub Mojżesz?)

Il. 8. Lampka oliwna, Krzyż monogramatyczny, z Porto

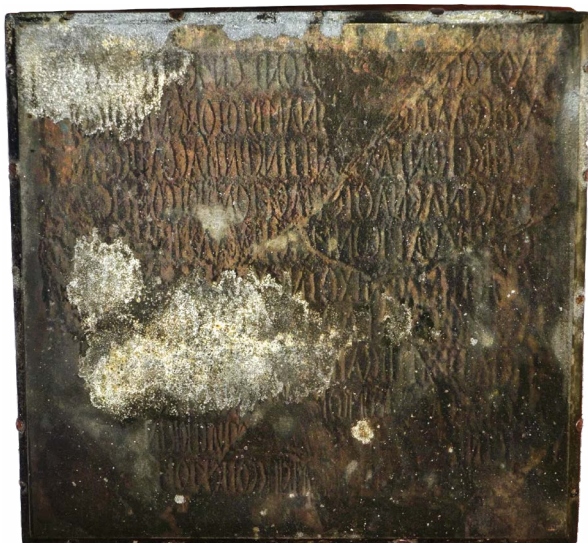

Il. 9 Sarkofag – detal: tzw. dolny fryz sarkofag Juniusa Bassusa

Il. 10. Sarkofag; tzw. sarkofag Juniusa Bassusa

Il. 11. Napis na kamieniu
Pektoriusza

Il. 12. Rzeźba św. Piotra Watykan

Il. 13. Sarkofag – detal: tzw. lateraneński

Il. 14. Epitafium: IXOYC

Il. 15. Skrzyńeczka z kości słoniowej Muzeum w Livorno, konsekracja?

Il. 16. Sarkofag: sarkofag z Bresci: Daniel między lwami

Il. 17. Epitafium: *Sarbatia que vixit...*

Il. 18. Fresk: wiele scen, uczta, katakumba z Aleksandrii (wg Rossiego)

Il. 19. Fresk: scena uczty, Irene da calda, katakumba Piotra i Marcelina

Il. 20. Fresk: cud rozmnożenia – *arcosolium*, krypta „owcza”, katakumba Kaliksta

Il. 21. Sarkofag – detal: pokłon trzech mędrców

Il. 22. Fresk: plafon „naczynie mleczne”, katakumba Piotra i Marcelina (za Wilpert)

Il. 23. Sarkofag – detal: uczta, chrzest

Il. 24. Sarkofag – Chrystus Pasterz i dwunastu apostołów

Il. 25. Pierwodruk dołączony do matrycy – sarkofag – Chrystus Pasterz i dwunastu apostołów – pierwodruk

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Rękopisy

Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie

Dzienniczek Sługi Bożego Józefa Bilczewskiego Arcybiskupa lwowskiego o.ł., Lwów 1900–1921 [maszynopis sygnowany pieczęcią Kurii Arcybiskupiej w Lubaczowie jako: vera et fidei copia], ss. 883, b. sygn.

Kolekcja 24 matryc drukarskich pochodzących sprzed roku 1900, b. sygn.

Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900; List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Wiedeń 10 lipca 1889, b. sygn.

Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900; List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Rzym 23 listopada 1896, b. sygn.

Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900; List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Rzym 1896 (?), b. sygn.

Listy do ks. Józefa Bilczewskiego do roku 1900; List ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Rzym 14 lipca 1899, b. sygn.

Teczka: Listy kierowane do ks. Józefa Bilczewskiego przed rokiem 1900; list ks. Józefa Wilperta do ks. Józefa Bilczewskiego, Wiedeń 10 lipca 1889, b. sygn.

Archivio del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana

List Józefa Bilczewskiego do ks. Józefa Wilperta, Kraków 24 czerwca [1889 r.], sygn. A17, ff. 176–177.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie

Pers. A 36, Teczka Personalna ks. Józefa Bilczewskiego z Kurii Metropolitalnej w Krakowie: *Testimonium kadry profesorskiej Instytutu św. Augustyna w Wiedniu*, 20 października 1886.

Źródła drukowane

Bilczewski J., *Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu*, Kraków 1890.

Bilczewski J., *Dziewice Bogu poświęcone w pierwszych wiekach Kościoła*, „Przegląd Powszechny” 9 (1892), t. 35, s. 1–37.

Bilczewski J., *Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych, epigraficznych*, Kraków 1898.

Bilczewski J., *Nowe akta do historii prześladowań i praktyk pokutnych*, Lwów 1900.

Bilczewski J., *Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich*, Lwów 1913.

Wilpert J., *Die Malereien der Katakomben Roms*, vol. 1–2, Freiburg im Br. 1903.

Wilpert J., *Principienfragen der christlichen Archäologie mit bes. Berücksichtigung der „Forschungen“ von Schultze, Hasenclever und Achelis*, Freiburg in Br. 1889.

Wilpert J., *Nochmals Principienfragen der christlichen Archäologie. Kritik einer protestantischen Antwort auf römische Angriffe*, Rom 1890.

Wilpert J., *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom 4–13 Jh.*, t. 1–2, Freiburg in Br. 1916.

Wilpert J., *I sarcofagi Cristiani Antichi*, t. 1–3, Città del Vaticano 1929–1936.

Opracowania

Bałus W., *Teoria i praktyka sztuki sakralnej w okresie pontyfikatu abp. Józefa Bilczewskiego*, w: *Błogosławiony Józef Bilczewski arcybiskup metropolita lwowski obrządku łacińskiego*, red. J. Wołczański, Kraków 2002 („Studia do dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 16), s. 49–62.

Döllinger J.I., *The Pope and the Council*, London 1869.

Galewski J., *Uczeń-drukarz : podręcznik dla uczni-drukarzy*, Bydgoszcz 1929.

Kałużny J.C., *Relacja księdza Józefa Bilczewskiego z księdzem Józefem Wilpertem w świetle nieznannej korespondencji z lat 1889–1900*, w: *Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. 7, red. B. Iwaszkiewicz-Wronkowska, D. Próchniak, A. Głowa, Lublin 2010, s. 281–297.

Kałużny J.C., *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności chrześcijańskiej w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885–1900*, Kraków–Lwów 2015, s. 96.

Kałużny J.C., *Św. Józef Bilczewski i jego niezrealizowane badania z zakresu antyku chrześcijańskiego w świetle odnalezionych w Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie materiałów źródłowych. Zarys problematyki*, w: *Historia i dziedzictwo*, red. R. Tyrała, M. Wolski, J. Kałużny, M. Smith, Kraków 2023, s. 255–268.

Pawłowska K., *Od drukowania rycin przez faksymilowanie starodruków do bartynotypii numizmatów, czyli o pasjach i pracach Władysława Bartynowskiego*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” R. 67, 2022, s. 85–101.

Pipper F., *Einleitung in die Monumentale Theologie*, Gotha 1867.

Starowieyski M., *Ks. profesor Józef Bilczewski – uczony*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2002, t. 15, s. 141–156.

Szejnkowska H., *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1987. *Współczesne polskie drukarstwo i grafika książki*, red. B. Kleszczyński, K. Racinowski, Wrocław 1982.

Netografia

ABK, Listy do św. Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1905, <https://sdm.upjp2.edu.pl/obiekty-archiwalne>.

Nowak A., *Z lamusa fotografii – litografia*, <https://naszemiasto.pl/z-lamusa-poligrafii-litografia/ar/c13-4418082>.

Nowak A., *Z lamusa poligrafii – światłodruk*: <https://naszemiasto.pl/z-lamusa-poligrafii-swiatlodruk/ar/c13-4418080>.

O autorze:

dr hab. Józef Cezary Kałużny, prof. UPJPII – historyk. Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego. Miłośnik antyku chrześcijańskiego, odczytywania tożsamości kulturowej Kościoła zawartej w słowie, obrazie, materii.

Zainteresowania badawcze: szeroko rozumiana kultura wczesnochrześcijańska i zagadnienia związane z materialnym i duchowym dziedzictwem Kościoła starożytnego.

e-mail: jozef.kaluzny@upjp2.edu.pl